

UOT 7.03

KƏMALƏ MUSTAFAYEVA*

AZƏRBAYCAN KARİKATURA SƏNƏTİNİN TƏŞƏKKÜLÜ,
İNKİŞAFI VƏ TƏSİR DAİRƏSİ

Məqalədə Azərbaycan karikatura sənətinin təşəkkülü, inkişaf mərhələləri və təsir dairəsi işıqlandırılmış, bütün müsəlman Şərqində ilk satirik jurnal kimi tanınmış "Molla Nəsrəddin" məcmuəsinin əhəmiyyəti, jurnalın qonşu xalqların satirik qrafikası və satirik mətbuatının formalaşmasında, karikaturanın cəmiyyətdə tanınmasında oynadığı rol haqqında məlumat verilmişdir. "Molla Nəsrəddin"-in təsiri altında İranda və başqa ölkələrdə nəşr olunmuş satirik mətbu orqanları, xüsusilə də "Azərbaycan" jurnalı ilə əməkdaşlıq etmiş rəssamların yaradıcılığı, onların işləyib hazırladığı, özündə ironiya, acı gülüş, tənə və tənqid daşıyan müxtəlif mövzulu karikaturaları təhlil edilir. Müəllif həmçinin həmin dövr üçün xarakterik olan məmur özbaşınalığı, dini fanatizm, rüsvətخورluq, yoxsulluq və xalqın acınacaqlı vəziyyətinə göz yuman hakim dairələrin tənqidinə yönəlmiş karikaturaların ictimai-siyasi əhəmiyyətini açıb göstərir.

Tədqiqata cəlb edilmiş karikaturalar satirik qrafikanın üslub təməllərini müəyyənləşdirməyə, onların mahiyyətinə, sujet xəttinə, həmçinin bədii həlli yoluna nüfuz etməyə, eləcə də karikaturanın bir sənət növü kimi əhəmiyyəti və təsir gücünü tutarlı faktlarla əsaslandırmağa imkan verir.

Açar sözlər: *Miniatura, "Molla Nəsrəddin", karikatura, satirik jurnal, rəssam, qrotesk, yaradıcılıq, mətbuat, tənqid.*

Tarixin gedişatı, sivilizasiya təcrübəsi bizə belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, bəşəriyyətin önündə gedən elə bir xalq, elə bir millət yoxdur ki, onun ədəbiyyatında, incəsənətində ciddi fəlsəfi-poetik ruhla yanaşı satirik-yumoristik ovqat duyulmasın. Bu mənada sivilizasiya tarixinə əvəzsiz töhfələr vermiş xalqların incəsənətinin bir hissəsi olan, özündə satira, yumor və karikatura elementləri daşıyan nümunələr mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər biri öz-özlüyündə aid olduğu mədəniyyətin daşıyıcısı olan bu nadir nümunələr uzun əsrlərin sınağından keçərək, öz dövrünün aynası və bir parçası kimi bu günümüzdə gəlib çatmışlar. Bu sənət nümunələrinin hər biri mənsub olduğu xalqın mədəniyyətinin, məişətinin, həyatının göstəricisi olmaqla yanaşı bu xalqın dünyagörüşü, zövqü və əl qabiliyyəti haqqında da bizə məlumat verir. Bir çox xalqların, eləcə də Azərbaycan xalqının mədəniyyətinə aid bu nümunələr karikaturanın erkən prototipləri kimi qəbul olunur və bu sənət növünün çox qədim kökləri olmasını sübut edir. Dünya təsviri sənətində karikaturanın erkən nümunələrini araşdırarkən orta əsrlər Şərq miniatür rəngkarlığında özündə qrotesk, ironiya və tənqid elementləri daşıyan, incə yumorla aşılanmış sənət nümunələri haqqında da məlumat vermək yerinə düşərdi. Şərq insanının təfəkkürünün, ətrafda baş verən hadisələrə münasibət bildirmək qabiliyyətinin məhsulu olan bu nadir nümunələr müxtəlif xalqların, o cümlədən türk xalqlarının zəngin tarixi və incəsənətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Yaxın Şərq, İran, Türkiyə, həmçinin Azərbaycan rəssamlarının hələ XIII-XVI əsrlərə aid edilən miniatürlərində satira ilə aşılanmış siyasi, sosial və məişət mövzulu rəsmlərə, gündəlik həyat hadisələrinə həsr olunmuş, incə yumorla müşayiət edilən təsvirlərə rast gəlmək olar. Azərbaycan xalqının qədim və zəngin tarixinin, mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi olan, tam əminliklə erkən karikatura adlandırma biləcəyimiz bu nadir nümunələrə Şərq miniatür məktəbinin tanınmış simalarından Məhəmməd Siyah Qələm (XV əsr), Sultan Məhəmməd (XVI əsr), eləcə də onun tələbələri və davamçılarından Sadiq bəy Əfşar, Vəlican Təbrizi, Kamal Təbrizi, Ağa Mirək, Məhəmmədi (XVI əsr), Məhəmməd Əli (XVII əsr) və başqa rəssamların yaradıcılığında rast gəlmək olar. Bu miniatürlərində qrotesk, stilləşdirmə (gündəlik həyatda müşahidə olunan hansısa hadisənin müəyyən rəvayət və ya əfsanələrin süjetlərinə

uyğunlaşdırılması), yumor, tənqid və s. bədii üsullar aydın hiss olunur. Rəssamların ətrafda baş verən hadisələrə münasibətini, süür və düşüncə tərzini, müşahidə qabiliyyətini özündə əks etdirən bu rəsmlər yüksək bədii səviyyəsi, forma orijinallığı, fərdi xüsusiyyətlərin qabarıq və ifadəli verilməsi ilə seçilir. "Obrazların canlı və real təsvirlərinə görə idealizə olunmuş sxematik əsərlərdən fərqlənən bu nümunələrdə miniatür sənətində az təsadüf edilən karikatura elementlərindən istifadə olunmuşdur" [4, 229].

B.Hacızadənin "Azərbaycan və Şərqi miniatür rəngkarlığında erkən karikatura" adlı məqaləsində oxuyuruq: "Şərqi miniatür nümunələrinin analizi belə fikir söyləməyə əsas verir ki, Orta əsr incəsənətində yumor, satira, qrotesk və sarkazmla aşılınmış rəsmlərdə ətrafdakı hadisələrə yanaşmada ironiya və istehza mövcud idi. Həmin dövrün özündə tənqid və təşbeh elementləri ehtiva edən miniatürələri karikaturanın ilk rüşeymləri kimi qəbul etmək olar. Bu miniatürələr arasında incə yumorla aşılınmış məişət mövzulu rəsmlər, gündəlik həyat hadisələrinə, əfsanə və rəvayətlərə çəkilmiş təsvirlər, təbəssüm doğuran müxtəlif obrazların əks olunduğu, həmçinin ciddi ictimai-siyasi yük daşıyan siyasi və sosial satira ilə aşılınmış əsərlər diqqət çəkir" [6, 124].

Bu nadir nümunələr sırasında Məhəmməd Siyah Qələmin "Yatmış kişini oğurlayan div", "Uzunqulaq və divlər", Vəlican Təbrizinin "Şah və şikayətçi", Sultan Məhəmmədin "Meyxanada", Ağə Mirəkin "Ubeyd xan", Məhəmməd Əlinin "Ayını çapan meymun", naməlum müəlliflərin "Əsaya söykənmiş dərviş", "Tanınmış türk", "Qoyunu çapan meymun", "Şirə sataşan meymunlar" və başqa əsərlərin bədii əhəmiyyəti xüsusi qeyd olunmalıdır. Yüksək peşəkarlıqla işlənmiş bu əsərlərdə müəlliflər dövrü üçün aktual olan məişət və sosial problemləri işıqlandırmışlar. Öz fikrini, müxtəlif hadisələrə münasibətini rahat şəkildə, daha dəqiq desək, cəzalanmadan bildirmək üçün rəssamlar bəzən "Ezop dili" nə müraciət edirdilər.

Satiranın bütün imkanlarından yararlanmış orta əsr rəssamlarının yaratdığı əsərlər tənqid obyektinin müxtəlifliyi, sujet xəttinin orijinallığı ilə seçilir, müasirliyi və aktuallığı ilə diqqət çəkir. Azərbaycan karikatura sənətinin ilk rüşeymləri adlandırılacaq biləcəyimiz bu nadir nümunələr satirik rəsmin etnik-tarixi və üslub təməllərini göstərməyə, onların mahiyyətinə, sujet xəttinə, mövzu seçiminə, həmçinin bədii həllinə daha dərinləndirən nüfuz etməyə imkan verir. J.Partonun "Karikatura və satirik qrafikanın digər növləri: müxtəlif zamanlarda və məkanlarda" kitabında karikatura belə xarakterizə edilir: "Karikatura incəsənətin elə növlərindəndir ki, o ancaq öz dövrü və yarandığı məkan üçün aktualdır. Öz dövrü üçün çəkilmiş, konkret hadisəni əks etdirən karikatura qısa zaman kəsiyində kəsərinə və aktuallığını itirir" [13, 8].

Yuxarıda bəhs olunmuş sənət nümunələri ilə tanışlıq bu fikirlə razılaşmamağa əsas verir, çünki bir neçə əsr bundan əvvəl yaranmış satirik ruhlu əsərlər sırasında bu gün də öz aktuallığını, müasirliyini qoruyub saxlamış rəsmlər kifayət qədərdir. Əsərlərin sınağından çıxmış, öz dövrünün, mövcud siyasi şəraitin, aid olduğu cəmiyyətin aynası sayılan karikatura sənəti inkişafı boyu zəngin ənənələr əldə etmiş, müxtəlif xalqların, eləcə də Azərbaycan xalqının mədəniyyətinin bir hissəsinə çevrilmişdir.

İlk nümunələrinə hələ XV-XVI əsr miniatür rəngkarlığında rast gəldiyimiz Azərbaycan karikatura tarixinin elmi-nəzəri baxımdan tədqiqi bu sahədə çalışmış sənətkarların yaradıcılığını izləməyə, karikatura sənətinin cəmiyyətdə rolunu və əhəmiyyətini qiymətləndirməyə imkan verir. Karikaturanın keçdiyi tarixi yolu və mərhələləri araşdırmaq, bu sahədə mövcud olan tarixi-bədii ənənələri göstərərək, onların müasir dövrdə necə davam etməsini izləmək bu sənət növünü yaşatmaq baxımından da vacibdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, karikaturanın geniş kütlələr arasında tanınmasında, müstəqil janr kimi formalaşması, inkişaf etməsində mətbuatın rolu əvəzsizdir. Bu mənada özündə zəngin ənənələri yaşadan Azərbaycan satirik qrafikasının və satirik mətbuatının nüfuz və təsir dairəsi

olduqca geniş olmuşdur. Avropa və rus satirik mətbuatı və satirik qrafikası ilə qarşılıqlı əlaqə şəraitində inkişaf edən Azərbaycan satirası artıq XX əsrin əvvəllərində Yaxın və Orta Şərqi, İran, Orta Asiya, Volqaboyu, Krım və Qafqaz xalqlarının satirik mətbuatının yaranıb, inkişaf etməsinə müsbət təsir göstərmişdir.

1906-cı ildə "Molla Nəsrəddin" satirik jurnalının nəşri nəinki xalqın həyatının ən müxtəlif sahələrində, eləcə də milli mətbuatda böyük canlanmaya, oyanışa səbəb olmuşdur. Məhz "Molla Nəsrəddin" jurnalının təsiri altında Azərbaycanda, azərbaycan türkcəsində "Bəhlül" (1907), "Zənbur" (1909-1910), "Mirat" (1910), "Ari" (1910-1911), "Kəlniyyət" (1912-1913), "Lək-lək" (1914), "Tuti" (1914-1917), "Məzəli" (1914-1915), "Babayı-Əmir" (1915-1916), "Tartan-Partan" (1918), "Şeypur" (1918-1919), "Zənbur" (1919), "Məşəl" (1919-1920), rus dilində "Cigit" ("Джигит", 1907-1918), "Vay-Vay" ("Вай-вай", 1908), "Bakinskoye qore" ("Бакинское горе", 1908-1909), "Biç" ("Бичь", 1909-1915), "Adskaya poçta" ("Адская почта", 1909-1910), "Bakinskie streli" ("Бакинские стрелы", 1910), "Kavkazskoye zerkalo" ("Кавказское зеркало", 1911), "Baraban" ("Барабан", 1912-1913) və digər satirik jurnal və qəzet dərc olunmağa başlamışdır [7, 34].

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanda formalaşan karikatura janrının təşəkkülündə və sonrakı inkişafında mollanəsrəddinçilər rəssamların – Oskar Şmerlinq, İosif Rotter, Benedikt Telinqator (Benno) və xüsusilə də Əzim Əzimzadənin əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. "Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, 1906-1917-ci illər ərzində "Molla Nəsrəddin" jurnalı ilə müxtəlif millətlərə mənsub olan 8 rəssam – O.Şmerlinq, İ.Rotter, Ə.Əzimzadə, Y.V.Çəmənçəminli, A.Qrinyevski, X.Musayev, V.Giladze, Ə.İbrahimzadə əməkdaşlıq etmişdir. Bu rəssamlardan iki nəfəri – Oskar Şmerlinq və İosif Rotter jurnalın daimi rəssamları kimi Cəlil Məmmədquluzadəyə və jurnalın digər mühərrirlərinə əvəzsiz köməklik göstərmişlər" [9, 28].

"Müasir Azərbaycan qrafikasının təşəkkülü, formalaşması və inkişafı Əzim Əzimzadənin adı ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. O, XX əsr milli təsviri sənətinin inkişafında əvəzsiz rol oynamış, Azərbaycan satirik qrafikasını yeni üslub və obrazlarla zənginləşdirmişdir. C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev, Y.V.Çəmənçəminli, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsər və başqa tərəqqipərvər ziyalılarla birlikdə jurnalın rəssamları da "Molla Nəsrəddin"-in fəaliyyətində yaxından iştirak etmişlər. Mollanəsrəddinçilər Azərbaycan mətbuatında, ədəbiyyatında və təsviri sənətində realizmin, məzhəkə və satira janrlarının inkişafı üçün zəmin yaratmış, bu sahədə aparılan bədii axtarışları istiqamətləndirmişlər. "Molla Nəsrəddin" jurnalının qabaqcıl demokratik ənənələri, satirik janrın, karikaturanın təşəkkülü sahəsindəki təşəbbüsləri Əzim Əzimzadə yaradıcılığı üçün sonsuz dərcədə faydalı təcrübə və ilham mənbəyi olmuşdur" [9, 31; 2, 66; 8, 20].

Dünya incəsənətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan Azərbaycan karikatura sənətinin çəkisi, satirik qrafikanın inkişafında mətbuatın rolu, müasir Azərbaycan satirasının inkişafında "Molla Nəsrəddin" məcmuəsinin qonşu xalqların satirasına təsiri, jurnalın əhatə dairəsinin genişliyi haqqında Avropa, İran, Rusiya, Türkiyə və başqa tədqiqatçıların çox qiymətli fikirləri və şərhləri vardır. Bizə məlum olan bütün mənbələrdə tədqiqatçılar Azərbaycan mətbuatının orqanlarının, xüsusilə də "Molla Nəsrəddin" məcmuəsinin nüfuzunu, ciddi satirasını və təsir dairəsinin genişliyini qeyd etmişlər [5, 300].

Tanınmış ingilis alimi E.Braun özünün "İran mətbuatı və ədəbiyyatı tarixi" əsərində "Molla Nəsrəddin" məcmuəsinin İran siyasi satirasına təsirini, beynəlxalq əhəmiyyətini və nüfuzunu xüsusi vurğulamışdır. Həmin əsərində Azərbaycan və İranda dərc olunmuş qəzet və jurnalların bibliografik təsvirini vermiş müəllif oxucuların nəzərinə Azərbaycan mətbuat tarixi üçün əhəmiyyət kəsb edən xeyli məlumat da çatdırmışdır. Tanınmış şərqşünas E.Braun "Molla Nəsrəddin"-i İran mətbuatına, xüsusilə də satirik mətbuata istiqamət verən örnək olduğunu qeyd etmişdir. O, İranda istər fars, istərsə də Azərbaycan dilində nəşr olunmuş "Azərbaycan", "Sure-

İsrafil", "Bəhlul", "Ay molla əmi", "Buqələmun", "Həşarətül-ərz" və bir çox başqa mətbu orqanlarından bəhs edərkən, bu nəşrlərin məhz "Molla Nəsrəddin"dən bəhrələndiyini vurğulamışdır. Tədqiqatçı öz əsərinə vaxtilə "Molla Nəsrəddin"də dərc olunmuş, İranın ictimai-siyasi həyatını özündə əks etdirən 11 karikaturanı da əlavə etmişdir. Bununla o, "Molla Nəsrəddin" in İranda baş verən ictimai-siyasi hadisələrə yerli mətbuatından daha çevik və daha cəsarətlə cavab verdiyini sübut etmiş, bu hadisələri oxuculara daha aydın və bütün çılpalığı ilə çatdırma bildiyini əyani şəkildə göstərməyə müvəffəq olmuşdur [12, 482].

Geniş xalq kütlələri arasında sevilən, İran cəmiyyətində gündən-günə populyarlaşan "Molla Nəsrəddin" məcmuəsinin hər yeni nömrəsini insanlar rəğbətlə qarşılayırdılar. Məcmuənin İran ədəbi mühitinə, mədəni həyatına təsiri şəxsiz idi. "Molla Nəsrəddin" in təsiri altında 1906-1911-ci illərdə İran ərazisində bir çox qəzet və jurnallar çap olunmağa başlamışdır. Təbrizdə "Azərbaycan" (1906), "Əncümən" (1907), "Naley-millət" (1908), "Mücahid", (1907), "Şürai-İran" (1908), "Siratül müstəqim" (1908), "Müsavat" (1908), "İstiqlal" (1909), "Buqələmun" (1909), "Mühakimat" (1909), "İttifaqi-Karigaran" (1910), "Səadət" (1911), Urmiyada "Fəryad" (1907), Xoyda "Nəcat" (1911) və başqa şəhərlərdə nəşr olunmağa başlamış satirik jurnallarda İran xalqının milli-azadlıq hərəkatının müxtəlif mərhələlərinə dair tarixi hadisələr işıqlandırılır, beynəlxalq aləmdə baş verən inqilabi hadisələrə rəğbət ifadə olunurdu.

Birinci nömrəsi 1906-cı ilin 6 dekabrında, "Molla Nəsrəddin"dən səkkiz ay sonra Təbrizdə işıq üzü görmüş "Azərbaycan" satirik jurnalının baş redaktoru istedadlı jurnalist və yazıçı Əliqulu Səfərov idi. O, əvvəllər Təbrizdə "Şəbnamə" (1892), "Ehtiyac" (1898), "İqbal" (1898) demokratik qəzetlərinin naşiri və redaktoru olmuşdu. "Danışməndani-Azərbaycan"ın müəllifi Məhəmmədəli Təbriyyətin (1877-1940) verdiyi məlumatlara görə, Ə.Səfərovun "Şəbnamə", "Ehtiyac" və "İqbal" qəzetlərində dərc olunmuş materiallarında satiraya geniş yer verilirdi. "Ehtiyac" qəzetində ictimai tənqid o qədər kəskin olmuşdur ki, Təbriz hakimi Əmir Nizam hətta onun bağlanması da göstəriş vermişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, M.Təbriyyətin özü də "Gənciney-fünun" (Təbriz, 1902), "Azad" (Təbriz, 1907), "İttihad" (Təbriz, 1908) kimi orqanların redaktoru olmuş, Ə.Səfərovla bir cəbhədə mühərrir və alim kimi fəaliyyət göstərmişdir [1, 317].

"Azərbaycan" məcmuəsinin səhifələrində gündəlik həyatda, məişətdə baş verən haqsızlıqlar, başsızlıq, mənəviyyatsızlıq və nadanlıqın tənqidinə yönəlmiş rəsmlərlə yanaşı, ölkənin siyasi həyatında müşahidə olunan hadisələri işıqlandıran karikaturalara da rast gəlmək olar. Məcmuənin 1907-ci ilə aid 4-cü nömrəsində dərc olunmuş karikaturada İranın sabiq baş naziri Əminüssultan çox rahat və özündən razı bir vəziyyətdə təsvir olunmuşdur. O, çox arxayın bir tərzdə xalqa üstündə oturub plan cızır, sanki nəyəsə hazırlaşır. Üzündəki arxayınlıq, rahatlıq onun özünə əminliyini göstərir. Rəsmi altında yazılmış "Mənim bu ölkə ilə heç bir əlaqəm yoxdur. Görək bu ölkəni..." sözləri Müzəffərəddin şahın vəzifədən azad etdiyi baş nazirin əslində ölkəsinə xəyanət etmək fikrində olduğuna işarədir. Jurnalın həmin nömrəsində dərc olunmuş başqa bir karikaturada isə ölkədəki hərc-mərclik, başsız qalmış xalqın acınacaqlı vəziyyəti bütün çılpalığı ilə göstərilmişdir. Karikaturada canavarların hücumuna məruz qalmış qoyun sürüsü və bu yırtıcıların hücumuna göz yuman, əslində isə qoyunlara cavabdehlik daşıyan insanlar (çoban) təsvir olunmuşdur. Bənzətmə və sətirləti vasitələrdən məharətlə istifadə edən rəssam köməksiz, dilsiz-ağızsız, haqqı yeyilən və əzilən milləti qoyun sürüsü, xalqın qanını içən, ölkəni dağıdıb parçalamağa hazır olan xarici düşmənləri isə sürüyə soxulmuş vəhşi canavarlar kimi təqdim etmişdir. Burada əsas tənqid hədəfi səfərlət içində yaşayan millətə sahib çıxmayan, onların dilənçi vəziyyətdə yaşamasına göz yuman, öz xalqını yadellilərin ayağına verən "millət ataları", dövlət qulluqçularıdır. Rəsmi "qəhrəman"ları karikaturanın sol, yuxarı hissəsində həmin mənzərəni kənardan soyuqqanlıqla izləyən tamaşaçı kimi göstərilmişdir. Onların üzündə,

duruşunda laqeydlik, biganəlik aydın hiss olunur. Karikaturanın sağ tərəfində isə xalqın, günahsız insanların qurbana çevrilməsinə laqeyd qala bilməyən yeganə müsbət qəhrəman, millətin təəssübkeşi təsvir olunmuşdur. O, haray salaraq, sanki insanları köməyə çağırır [7, 57].

Məcmuənin rolunu və əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirən M.Abbasi yazırdı: "Özünün təəqqipərvər istiqaməti ilə seçilən "Azərbaycan" məcmuəsinin əsas qayəsi Azərbaycan xalqının azadlıq və demokratiya ruhunda tərbiyə olunması, cəhalət, nadanlıq, köhnəliklə mübarizə olmuşdur. Maarifçilik, müasirlik, milli dəyərlər bayrağı olmuş "Azərbaycan" jurnalı dövrünün qabaqcıl mətbu orqanlarından biri kimi tanınmış və populyarlıq qazanmışdır" [3, 8; 14].

"Molla Nəsrəddin" məcmuəsinin təsiri altında İranda nəşrə başlamış "Azərbaycan" satirik jurnalı və başqa mətbu orqanları "Molla Nəsrəddin" ənənələrini yaşatmış, onun hər nömrəsində bu ənənələrə sadiqlik nümayiş etdirmişlər. Vaxtilə Ə.Səfərovun redaktoru olduğu "Azərbaycan" satirik jurnalı 1940-cı ildə öz nəşrini bərpa etmişdir. Azərbaycan və fars dillərində nəşr olunmuş məcmuənin cəmi 40 nömrəsi çapdan çıxsada, o, İranın siyasi həyatında özünəməxsus yer tutmuşdur. 1941-1945-ci illərdə Hilal Nasirinin nəşr etməyə başladığı "Azərbaycan ulduzu" da, demək olar ki, "Molla Nəsrəddin" in yolunu davam etdirmişdir. Əsasını M.C.Pişəvərinin qoyduğu "Azərbaycan" qəzeti və "Azərbaycan" jurnalında, eləcə də İranın "Hizbe-Tudeyi İran", "Mərdom", "Dünya" və başqa mətbu orqanlarında "Molla Nəsrəddin" məcmuəsi, M.Ə.Sabir, Mirzə Cəlil və Azərbaycanın başqa qabaqcıl yazıçı, şair və rəssamları haqqında materiallar dərc olunmuşdur. "Cənubi Azərbaycanın görkəmli şairlərindən Azəröglü, Afrəştə, Əli Fitrət, Mir Mehdi Etimad, Mir Mehdi Cavuşi, İbrahim Zakir və bir çox başqaları "Molla Nəsrəddin" irsinə böyük ədəbi məktəb kimi baxmış, ondan öyrənmişlər [1, 333].

Özündə zəngin ənənələri yaşadan Azərbaycan satirasının müxtəlif xalqların, o cümlədən də tatar və Orta Asiya xalqlarının satirik ədəbiyyatı, mətbuatı və qrafikasının inkişafında müstəsna rolunu tanınmış alman alimi V.Brands özünün "Asiya respublikalarında kitab çapı və biblioqrafiya işi" əsərində xüsusilə vurğulamışdır. 1905-ci il inqilabdan sonra işıq üzü görmüş mətbu orqanlar sırasında "Molla Nəsrəddin" məcmuəsinin özünün qabaqcıl ideyalarına görə xüsusilə seçildiyini, Azərbaycan satirik mətbuatının təsir dairəsinin genişliyini qeyd edən müəllif, jurnalın İran, Orta Asiya və tatar siyasi satirasına göstərdiyi ciddi və müsbət təsiri müfəssəl şəkildə şərh etmişdir [11, 51].

"Molla Nəsrəddin" məcmuəsinin əhəmiyyətini, tatar satirik mətbuatına ciddi təsirini əks etdirən dəyərli əsərlərdən biri də İsmayıl Rəmiyevin "Vaqlı tatar mətbuatı (1905-1925)" adlı kitabıdır. Müəllif, tatar mətbuatının yaranması və inkişaf etməsi haqqında oxucularda düzgün təəvvür yaratmaq üçün bu kitaba Azərbaycan mətbuatı haqqında xeyli məlumat yerləşdirmişdir.

İ.Rəmiyev ilk dəfə olaraq keçmiş çar Rusiyası ərazisində yaşayan müsəlman xalqlarının mətbuatını sinfi mübarizə yolunda əhəmiyyətli və güclü silah kimi qiymətləndirmək təşəbbüsü göstərmişdir. Azərbaycan satirik jurnallarını, xüsusilə də "Molla Nəsrəddin" i tatar satirik mətbuatı üçün əvəzsiz bir mənbə olduğunu vurğulayan müəllif, 1920-ci ilə qədər Bakıda "Molla Nəsrəddin", "Bəhlul", "Zənbur", "Mirat", "Arı", "Kəlniyyə", "Lək-lək", "Məzəli", "Tuti", "Babayi-Əmir" və başqa jurnalların nəşr olunmasını da qeyd etmişdir. İ.Rəmiyev öz əsərində Azərbaycan satirik orqanları haqqında biblioqrafik qeydlər və mülahizələrə də xüsusi yer ayırmışdır [10; 1, 283].

"Molla Nəsrəddin" və ümumiyyətlə Azərbaycanın satirik ədəbiyyatının və mətbuatının əhəmiyyətini və nüfuzunu haqqında Krimda "Xa-xa-xa" (1906), Uralskda çap olunmuş "Uklar" (1906), Orenburqda "Cəgirtgə" (1906), "Qarçirə" (1906), "Vəqt" (1906-1913), "Yaz" (1907), "Şura" (1908-1917), "Çöküc" (1909-1910), "Qırmaq" (1915-1917), Həştərxanda "Top" (1907), Kazanda "Yaşen" (1908-1909), "Yalt-yult" (1910-1918) və başqa tatar satirik qəzet və jurnallarında çox müsbət fikirlər dərc olunmuşdur. Bu jurnallarda "Molla Nəsrəddin"

satirical magazine in the entire Muslim East and its great role in formation of satirical graphics and satirical press of neighboring nations, and recognition of cartoon in society. The work of artists who collaborated with satirical periodicals published in Iran and other countries under the influence of "Molla Nasraddin", especially the magazine "Azerbaijan", their cartoons of various topics containing irony, satire, reproach and criticism are analyzed. Furthermore, the author underlines the importance of the socio-political significance of satirical drawings criticizing the authorities that turned a blind eye to bureaucratic arbitrariness, religious fanaticism, bribery, poverty and the plight of the people.

The caricatures under study allow to reveal the stylistic foundations of satirical graphics, to penetrate the essence and storyline of the drawings, as well as to substantiate the significance and power of influence of the caricature as a genre of the fine art with solid facts.

Keywords: *Miniature, "Molla Nasraddin", caricature, satirical magazine, artist, grotesk, creativity, press, criticism.*

Камала Мустафаева

СТАНОВЛЕНИЕ, РАЗВИТИЕ И СФЕРА ВЛИЯНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО КАРИКАТУРНОГО ИСКУССТВА

В статье освещены становление, этапы развития и сферы влияния карикатуры в Азербайджане, дана информация о важности первого на мусульманском Востоке сатирического журнала - сборника «Молла Насреддин», роли журнала в формировании сатирической графики и сатирической прессы соседних народов, популяризации карикатуры в обществе. Анализируется творчество художников, сотрудничающих с сатирическими печатными изданиями, публиковавшихся в Иране и других странах под влиянием журнала «Молла Насреддин», в частности с журналом.

«Азербайджан», карикатуры на различные темы, подготовленные этими художниками и несущие в себе иронию, сатиру, упрек и критику. Автор раскрывает общественно-политическую значимость злободневных карикатур, направленных на критику религиозного фанатизма, чиновничьего произвола, взяточничества и безучастности властных кругов, закрывающих глаза на нужду и бедственное положение народа.

Привлеченные к исследованию карикатуры позволяют определить стилистические основы сатирической графики, раскрыть суть, сюжетную линию этих рисунков и пути их художественного решения, а также обосновать на базе веских фактов значение и силу воздействия карикатуры, как вида искусства.

Ключевые слова: *Миниатюра, «Молла Насреддин», карикатура, сатирический журнал, художник, гротеск, творчество, пресса, критика.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ərtegin Salamzadə tərəfindən təqdim olunmuşdur)

Daxilolma: İlk variant 05.06.2019
Son variant 23.09.2019